

Privilegirani položaj akademije znanosti izazivao je animozitete i nezadovoljstvo kod drugih znanstvenika, posebno što izbor u Akademiju nije ovisio toliko o stručnim kvalitetama kandidata koliko o odnosima s članovima Akademije (uvijek) i o političkoj konstelaciji (ponekad). Najbolje o tome svjedoči primjer povjesničara koji jesu ili nisu bili članovi JAZU: među academicima su tijekom pedesetih zasjeli Vaso Bogdanov i Ferdo Čulinović, a nikada u Akademiju nije ušao Jaroslav Šidak.

U novim je uvjetima stav sveučilišnih vlasti bio jasan. U odgovoru Statističkom uredu NRH na upit o kategorizaciji fakultetskih ustanova, u kojem se tražilo utvrđivanje koje su znanstvenog, a koje nastavnog karaktera, odgovor Fakulteta glasilo je da se »sve fakultetske ustanove imadu smatrati za ustanove sa pretežno naučno-istraživačkim karakterom«.⁵⁴⁵

Sukob između akademika JAZU i onih koji su kritički nastupali protiv njezina položaja i uloge u znanstvenom životu zemlje imao je i posljedice za neke od potonjih u njihovom znanstvenom napredovanju. Primjerice, u habilitacijskom postupku Rudija Supeka nije bila odobrena habilitacija, a u raspravi je Josip Torbarina priznao da je glasao protiv Supeka zbog njegovog kritičkog pisanja o Akademiji u »Pogledima«.⁵⁴⁶

Sveučilište

Sveučilišta u Srednjoistočnoj Europi nakon Drugoga svjetskog rata

Jedna od osnovnih institucija uz koju je povezan razvoj znanosti jest sveučilište. Istraživanja povijesti sveučilišta važna su ne samo zbog saznanja o povijesti tih institucija kao takvih, nego i za bolje razumijevanje cjelokupne, pa i političke povijesti, jer su sveučilišta igrala ključnu ulogu u pretvaranju zemalja Srednje i Istočne Europe u socijalističke zemlje. Na njima se nije samo reproducirala nacionalna povijest i ideologija, nego su se formirale elite zemlje.

Američki je povjesničar John Connelly 2000. godine objavio informativnu i vrlo poticajnu knjigu *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education*, u kojoj prikazuje srednjoeuropski i

---

⁵⁴⁵ HR Arhiv FF, Zapisnici Fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1954–1955, Sjednica 7. ožujka 1955. (nastavak sjednice 9. ožujka 1955)

⁵⁴⁶ HR Arhiv FF, Zapisnici Fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1954–1955, Sjednica 28. lipnja 1955.

sovjetski sustav visokog školstva i promjene koje su se u njemu događale u kasnim 1940-ima i ranim 1950-ima.⁵⁴⁷ Također, komparacijom procesa koji su se događali u tri navedene srednjoeuropske zemlje autor pokazuje koliko je kohezija profesorskog miljea⁵⁴⁸ ujedinenog zajedničkom političkom i intelektualnom kulturom smanjivala mogućnosti države u transformaciji sveučilišta. Pažnju prvenstveno usmjerava na ključnu ulogu legitimiteta i moralnog kapitala, za što je najvažniji bio odnos prema nacizmu, a očito je kako je suradnja njemačkih intelektualaca s nacističkim režimom slomila unutarnju snagu nastavničkog miljea. U Češkoj su sveučilišni nastavnici bili u najvećoj mjeri kompromitirani pasivnošću, što je jačalo legitimitet kasnijih studentskih akcija. Profesori su u Poljskoj uživali sasvim drugačiju poziciju. Connelly se bavi i utjecajem naslijeđenih društvenih struktura na mogućnosti komunističkih partija, odnosno snagu njihova utjecaja na studentska tijela i buduće društvene elite.

Sustav visokog školstva u zemljama Srednje Europe pod sovjetskom dominacijom, u Demokratskoj Republici Njemačkoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj, gledan 1953. godine mogao se činiti vjernom kopijom sovjetskog modela. U svim je slučajevima komunistička partija nadzirala sveučilište preko ministarstva zaduženog za visoko školstvo. Posebna ministarstva za visoko obrazovanje osnovana su 1950. u Poljskoj, 1951. u DR Njemačkoj, 1953. u Čehoslovačkoj. Formirani su i savjeti sovjetskog tipa koji su imali savjetodavnu ulogu uz ministarstva. Državne vlasti dobile su pravo imenovanja rektora, prorektora, dekana itd., a imale su također pravo određivanja planova i programa, uklanjanja fakulteta ili katedri. Na sveučilištima su uvedeni prorektori zaduženi za nastavu marksizma-lenjinizma, smanjena je sloboda izbora kolegija i predavanja za studente, odnosno uvedeni su obvezni programi i obvezna predavanja, masovno su prevodeni sovjetski udžbenici, a pokrenut je i sustav pripremnih tečajeva, odnosno radnička sveučilišta i slično, koji su trebali pripremiti radničku omladinu za upis na fakultete. Promijenjeno je nastavno osoblje – prvenstveno su izbacivani profesori društvenih i humanističkih predmeta i oni »buržoaske orijentacije«. Sveučilišta su pretvarana u isključivo didaktičke institucije, a istraživački je rad, prema sovjetskom modelu, prebačen u institute akademija znanosti. Dakle, sveučilišta u Srednjoistočnoj Europi bila su 1953. duplikati sovjetskog modela. Sovjetski profesori putovali su po regiji kako bi pomogli u implementaciji novog sustava. Na sveučilišta je uvedeno centralno planiranje i uske specijalizacije. Prisutna je bila – i to najizraženije u Poljskoj

---

⁵⁴⁷ Najveći dio prikaza stanja na sveučilištima u srednjoeuropskim zemljama u ovom radu utemeljen je na knjizi Johna Connellyja *Captive University*.

⁵⁴⁸ John Connelly definira milje kao samoreproducirajuću društvenu skupinu s vlastitim običajima, vrijednostima i lojalnostima, str. 180.

– tendencija stvaranja odvojenih visokih škola za medicinu, poljoprivredu, tehničke struke i slično, izdvajanjem odgovarajućih fakulteta iz sveučilišta. Ta je tendencija imala vjerojatno za cilj segmentaciju i slamanje snage sveučilišnog miljea. Ipak, kada se sagledaju izvori koji su postali dostupni nakon promjena 1989. godine iza te prividne uniformnosti mogu se uočiti zanimljive divergencije.⁵⁴⁹

U svim zemljama Srednje Europe sveučilišta su se temeljila na austro-ugarском modelu, a nastavnici su potjecali iz skoro istog socijalnog miljea. Temelj njihova statusa bio je doktorat i habilitacija. Prije Prvoga svjetskog rata česta pojava bila je razmjena studenata i profesora. Ista je bila i uloga koju su sveučilišta igrala u međuratnom razdoblju. Za razliku od situacije u Rusiji, gdje su se neki oblici autonomije sveučilišta pojavili tek nakon 1905, i kasnije u SSSR-u, sveučilišta u Srednjoj Europi bila su autonomne javne institucije. Zbog toga je i opozicija prema sovjetizaciji sveučilišta bila u Srednjoj Europi jača nego u Rusiji. Dijelom, posebno u Poljskoj, radilo se i o tome da se taj sustav doživljavao kao strani i kao opasnost za nacionalnu kulturu. Štoviše, komunisti u Poljskoj neposredno nakon rata bili su slabi i nesposobni za brze akcije. U Rusiji su i ranije postojale znatno veće mogućnosti intervencije vlasti u sveučilišni život, nego što je to bilo moguće u Beču ili Berlinu. Nakon revolucije boljševici su ukinuli sve kriterije za upis na fakultete osim starosne dobi, zatvarali su fakultete ako su ih smatrali nedovoljno kooperativnima. Primjerice, 1922. zatvoreni su svi fakulteti društvenih znanosti osim u Moskvi, Petrogradu, Saratovu i Rostovu. Godine 1922. između sto i stopedeset antisovjetski raspoloženih intelektualca, uključujući i sveučilišne profesore, otpušteno je i deportirano iz Sovjetskog Saveza, što je dovelo do prekida kontinuiteta u razvoju posebno društvenih znanosti. Godine staljinizma taj su prekid dodatno produbile tako da su s jedne strane uklanjani nepoćudni profesori, a s druge se strane nastojalo na sveučilišta dovesti što više studenata iz nižih društvenih slojeva, koji bi bili sigurniji oslonac za novi režim. Radničko i seljačko podrijetlo bilo je vrlo poželjno i tretiralo se kao preporuka. Na taj je način svoju karijeru započela i istaknuta povjesničarka Ana Pankratova, koja je prvo bila radnica.⁵⁵⁰

Sustav sveučilišta u Srednjoj Europi od sovjetskog se razlikovao ne samo po stupnju autonomije, već i po dominaciji humanističkih znanosti, dok su u SSSR-u, usmjerenom na centraliziranu privredu, na sveučilištima dominirale tehničke struke. Povrh toga, prema tradiciji proizašloj iz Humboldtovih ideja, sveučilišta nisu bila isključivo mjesta gdje se odvijala nastava, već i mjesta

---

⁵⁴⁹ John Connelly, *Captive University*, str. 3–4.

⁵⁵⁰ Reginald E. Zelnik, *Perils of Pankratova. Some Stories from the Annals of Soviet Historiography*, University of Washington, 2005, str. 12–15.

znanstvenih istraživanja. U Sovjetskom Savezu sveučilišta su podvrgnuta »petoljetkama«, povećan je broj uskih specijalizacija i broj tehničkih fakulteta.⁵⁵¹

U Istočnoj Njemačkoj je nakon 1945. godine zbog velikih migracija i žestoke denacifikacije došlo do prekida u kontinuitetu nastavničkog kadra na sveučilištima. Više od 80% profesora koji su bili aktivni tijekom rata nije nastavilo svoj rad, a tek je sredinom 1960-ih nadoknađen drastičan pad broja sveučilišnih nastavnika. Za razliku od toga, u Češkoj i Poljskoj nastavničke su zajednice slobodno nastavile svoj rad i za samo nekoliko godina dostigle brojčano stanje od prije rata. Ipak, i između te dvije zemalje putovi su se razišli 1948. godine. Nakon prevrata u Čehoslovačkoj 1948. revolucionarni studentski komiteti (»akcijski odbori«), uz relativnu nezainteresiranost vrha Partije za to pitanje, proveli su revolucionarne promjene na sveučilištima. Provedene su čistke među profesorima, posebno onima društveno-humanističkih znanosti, tako da je primjerice od nekoliko desetaka profesora prava u Brnu i Pragu 1951. ostalo njih samo šest. Također, u čistkama provedenima u siječnju i veljači 1949. sa sveučilišta je na nekim fakultetima, primjerice na pravnom, izbačena skoro četvrtina studenata. Za razliku od toga, u Poljskoj nije bilo sličnih čistki (iako je nekolicina profesora umirovljena, a nekima je ograničen pristup nastavi). Praktički nijedan nije otpušten, čak ni na filozofiji, pravu ili ekonomiji.

U Poljskoj i Češkoj komunisti se nisu mogli osloniti na profesore komuniste. U Poljskoj su komunističke elite uništene u velikoj mjeri u staljinističkim čistkama, a i u Češkoj te su elite bile građanskog podrijetla te nisu osjećale nikakvu posebnu dužnost prema vlastima, dok su s druge strane bile nezadovoljne drastičnim padom svoga materijalnog statusa. I u Češkoj i u Poljskoj inteligencija obrazovana na sveučilištu bila je zapravo neka vrsta opozicije prema režimu, a situacija je izgledala posve drugačije u DR Njemačkoj. Kada se sagledaju te činjenice, na vidjelo izlaze ograničenja snage utjecaja komunističkih partija.⁵⁵²

Sve to ne znači da se sveučilišni profesori u Poljskoj nisu susreli s napadima i optužbama novih vlasti i njima podređenih medija. Primjerice, već u proljeće 1945. godine pokrenuta je hajka protiv profesora Jagelonskog sveučilišta u Krakovu i Poljske akademije umjetnosti. Cilj takve politike bila je zasigurno uspostava kontrole nad sveučilišnom i intelektualnom sredinom koja je zbog svoje kohezije i konzervativne orijentacije predstavljala za nove vlasti pravi izazov, a shvaćana je kao neprijateljska i opasna. Javljali su se čak izravni

---

⁵⁵¹ John Connelly, *Captive University*, str. 19–28.

⁵⁵² Isto, str. 3–5.

pozivi na »čišćenje« Jagelonskog sveučilišta koji je u jednom članku nazvan Augijevom štalom.⁵⁵³

Što se tiče dovođenja većeg broja studenata radničkog podrijetla na sveučilišta, veći je uspjeh postignut u Poljskoj i Istočnoj Njemačkoj nego u Češkoj. I prije rata najveći postotak studenata radničkog podrijetla bio je u Poljskoj (blizu 10% radničkog i skoro 12% seljačkog podrijetla 1935/1936, u Poljskoj, a za Njemačku Connelly navodi podatak od 3% studenata radničkog podrijetla 1932, dok za Češku spominje brojku od 7% studenata radničkog podrijetla 1948). Politika promjene društvene strukture studenata rezultirala je povećanjem na 60% populacije studenata radničkog i seljačkog podrijetla u Poljskoj i Istočnoj Njemačkoj, dok je u Češkoj ta brojka dostigla samo 42%. Na brojku u Poljskoj u velikoj mjeri utjecala je ipak veličina poljoprivrednog sektora, odnosno postotak seljačkog stanovništva općenito.⁵⁵⁴

Golemi razmjeri razaranja u zemlji naveli su poljske komuniste na kompromisan stav prema elitama drugačijih političkih usmjerenja. Za obnovu zemlje potrebni su bili svi. Iako ni tu nisu izostale represije u vrijeme vrhunca staljinističkog razdoblja, dakle od 1948. do 1953, nakon tog vremena prestale su pojave diskriminacije prema studentima »buržoaskog« podrijetla ili preopterećivanja nastavnih planova, a nakon 1956. u nastavu su vraćeni i oni nastavnici koji su sprečavani u prethodnom razdoblju.

U Istočnoj Njemačkoj okupacijske vlasti i komunisti su vidjeli u visokom obrazovanju sredstvo za stvaranje novih lojalnih elita. Provedene su čistke među profesorima, ali i studentima. Svojevrсна selekcija studenata temeljila se ne samo na poticanju studenata radničkog i seljačkog podrijetla. Kriterij za upis na fakultete bila je također pripadnost »demokratskim organizacijama«, a jedna od takvih bila je i komunistička partija. Nakon što je u DR Njemačkoj 1952. proglašena »izgradnja socijalizma«, to je dodatno potaknulo lov na neprijatelje na sveučilištima, pri čemu je kriza od 17. lipnja 1953. samo pojačala tu pojavu. Primjenjivala se taktika »mrkve i batine«, a provedena je i žestoka indoktrinacija; uvedeno je centralno planiranje kada je u pitanju broj diplomiranih studenata. Kada je u pitanju istočnonjemačka akademija znanosti, može se govoriti o određenom kontinuitetu znanstvenih miljea u prirodnim znanostima i medicini, ali i o velikoj penetraciji te sredine od strane Partije.⁵⁵⁵

Uobičajeno se za početak staljinizacije u Poljskoj uzima godina 1948, no promjene u poljskom društvu krenule su i ranije, odmah nakon dolaska novih komunističkih vlasti potpomognutih sovjetskom vojskom. Radilo se u prvom

---

⁵⁵³ Stanisław Kutrzeba, *W obronie spotwarzonej instytucji*, str. 33–57.

⁵⁵⁴ John Connelly, *Captive University*, str. 4.

⁵⁵⁵ Isto, str. 8–11.

redu o teroru u političkom smislu i gospodarskim promjenama izazvanima nacionalizacijom.

Donekle je paradoksalno da je prvo sveučilište koje je ponovno otvoreno u Poljskoj, i to još akademske godine 1944/1945, bilo Katoličko sveučilište u Lublinu. Nakon toga, odmah nakon oslobođenja grada, a zahvaljujući tome što nije bio razoren, u siječnju 1945. započelo je s radom Jagelonsko sveučilište u Krakovu. Pored obnovljenog sveučilišta u Varšavi i Poznańu, osnovano je sveučilište u Łódžu (neko se vrijeme razmatrala mogućnost da se Łódź, veliki industrijski grad smješten u samom središtu nove Poljske – a zbog velikih razaranja koje je pretrpjela Varšava – proglasi glavnim gradom), te u Wrocławu i Toruńu. Sveučilište u Łódžu dugo godina bilo je dosta slabo, ali ga ionako komunističke vlasti nisu uspjele u potpunosti podvrgnuti svojoj kontroli. Kada su u pitanju sveučilišta u Wrocławu i Toruńu, zapravo se nije radilo o potpuno novim visokoškolskim ustanovama, budući da su njihovu jezgru činile akademske zajednice Lavova (u slučaju Wrocława) i Vilnusa/Wilna (u slučaju Toruńa). Na taj način dogodilo se ono što komunisti zasigurno nisu priželjkivali: preživjele su zajednice povezane tradicionalnim vezama i snažno antisovjetski obojane.

Nastojanja vlasti da se mijesaju u sveučilišnu autonomiju, primjerice potvrđivanjem akademskih imenovanja, pojavila su se u Poljskoj već 1945. godine. Kao dobar izgovor došli su studentski protesti jer, kao što je pisao tadašnji službeni tisak, radnička klasa »nije mogla dopustiti« da sveučilišta odgajaju reakcionarne kadrove. No to je samo izazvalo zajednicu nastavnika na otpor i proteste, što je komuniste navelo na povlačenje, odnosno odgodilo stvar. Uglavnom se išlo na stvaranje centraliziranog komiteta koji bi upravljao svim pitanjima važnima za sveučilišta. Ipak, generalno ni u Poljskoj, ni u drugim zemljama pod vlašću komunista, a ni u Hrvatskoj, u prvi mah interes komunista za pitanja sveučilišta nije bio velik.

Znanstvenici se nisu protivili promjenama koje bi išle u pravcu modernizacije, tečajevima koji bi omogućavali studiranje omladini slabijeg društvenog podrijetla i racionalizaciji studiranja. No, u Poljskoj se smatralo da bi ulogu koordinatora na tom polju trebala dobiti Poljska akademija umjetnosti u Krakovu. Pokušaji vlasti nailazili su stalno na kontra-propozicije sveučilišnih tijela i otvoreno protivljenje. U nekim su se istupima prijedlozi komunističkih vlasti uspoređivali čak s nacističkim zakonodavstvom u Njemačkoj. Veliki otpor i proteste 1947. u Poljskoj izazvale su glasine da će ministar dobiti pravo imenovanja rektora i dekana te premještaja profesora.

Šteta koju je izazvao komunizam u sustavu visokog obrazovanja godina ma je predmet rasprava u Poljskoj. U tim raspravama mogli su se čuti glasovi

– obično od ljudi ranije povezanih s komunističkim sustavom – kako je uglavnom vladala sloboda uz malu dozu marksizma, dok je s druge strane komunistička partija optuživana za golemu štetu koju je nanijela nacionalnoj kulturi. Connelly tvrdi da je otvaranjem arhiva potvrđena teza o štetnosti sustava što se tiče namjera komunista. Poljski komunisti iza zatvorenih vrata govorili su jednako kao i njihovi sumišljenici u susjednim zemljama. Ono što je poljski slučaj učinilo posebnim jest to da komunisti nisu uspjeli ostvariti svoje intencije. Tražeći odgovor na pitanje zašto to nisu uspjeli, Connelly ističe koheziju miljea sveučilišnih nastavnika, temeljenu na utjecaju Katoličke crkve (što zasigurno predstavlja važnu razliku u odnosu na situaciju u Češkoj, gdje Crkva tradicionalno nije imala istu poziciju), ali i činjenicu da su poljski intelektualci baštinili tradiciju poljskog plemstva s njegovim kodeksom časti i to neovisno o stvarnom društvenom podrijetlu pojedinih pripadnika intelektualnih elita. Poljska visoka kultura temeljila se na plemićkoj kulturi. Štoviše, dominantan je bio – i to ne samo među elitama – negativan odnos prema sovjetskom tipu socijalizma i SSSR-u općenito, a model koji je on nudio tretiran je kao izravna opasnost nacionalnom identitetu. Potonje nije bio slučaj u Češkoj, a u DR Njemačkoj značajan je bio izostanak tradicije organizirane opozicije prema državnoj vlasti, tako karakteristične za Poljsku.

Dotadni izvor legitimiteta i kohezije poljskog miljea sveučilišnih nastavnika ležao je u međuratnom i ratnom razdoblju. U međuratnoj Poljskoj, pogotovo tridesetih godina, sveučilišta su pružala odlučan otpor pokušajima tadašnjih vlasti da se miješaju u pitanja akademske zajednice. Zbog toga se sveučilišni profesori kao cjelina u Poljskoj – potpuno suprotno od situacije u Njemačkoj – nisu morali nositi s teretom krivnje za kolaboraciju s nedemokratskim režimom. S druge strane, njihov stav tijekom rata, kada su s jedne strane bili podvrgnuti žestokim represijama od strane nacista, a s druge su aktivno sudjelovali u pokretu otpora te održavali u ilegali sveučilišnu nastavu, davao im je puni legitimitet za slobodno djelovanje. U tom pogledu situacija u Češkoj bila je potpuno drugačija. S jedne strane njemačke okupacijske vlasti su prema češkim profesorima primjenjivale drugačiju politiku: iako su sveučilišta bila zatvorena, znanstvenici su se mogli baviti istraživačkim radom, pa čak i publicirati, te su cijelo vrijeme primali plaću. To je izazvalo pasivnost među češkim sveučilišnim profesorima, koja je ostala prisutna i nakon 1945. godine, dok su istovremeno poljski sveučilišni profesori svoj rad – koji zapravo nije ni prekinut – iz ilegale samo vratili u javne oblike i čim su se stekli uvjeti nastavili su držati predavanja u sveučilišnim zgradama neovisno o bilo kakvim inicijativama od strane novih vlasti. Na taj je način obnovljen i rad varšavskog sveučilišta, za koji su vlasti razmatrale da se zbog razmjera materijalnih raz-

ranja u Varšavi preseli u Łódź: profesori varšavskog sveučilišta jednostavno su se vratili u svoj grad i obnovili rad.⁵⁵⁶

Za razliku od poljskih profesora, njihovi češki kolege nisu odgovorili na nastojanja vlasti. Rektor Karlova sveučilišta u Pragu Karel Engliš pokušavao je dići glas u zaštitu sveučilišne autonomije no nije dobio podršku ostalih. Connelly konstatira da razlog tome nije bila ljevičarska politička orijentacija profesora, koji su – suprotno stereotipu – jednako kao i njihovi poljski i njemački kolege bili također u većini konzervativno orijentirani. Dakle, oni nisu prihvatili komunizam, već su pred njim kapitulirali.

U Čehoslovačkoj je prva promjena bilo uključivanje pedagoških škola – na kojima su komunisti uživali veću podršku – u sastav sveučilišta u Pragu, Brnu i Bratislavi, čime se nastojalo ojačati utjecaj komunističke partije unutar sveučilišta i to usprkos tomu što je većina ostalih nastavnika sumnjala u kvalitetu obrazovanja koju su nudili ti novi fakulteti, budući da nastavnički kadar pedagoških škola nije imao habilitacije. Osnovane su katedre za sovjetsko pravo, literaturu i historiju na Karlovom sveučilištu u Pragu.

U Istočnoj Njemačkoj politiku komunista i okupacijskih vlasti donekle je otežavala nadležnost pokrajina (landova). Centralizacija upravljanja sveučilištima je na kraju 1946. postignuta zahvaljujući partijskoj disciplini. Već tada je pokrenuta reforma kojom je na centralnoj razini formuliran kurikulum za društvene znanosti i ekonomiju. To je bilo moguće zahvaljujući visokom postotku komunista među nastavnicima i studentima. Etiketa »fašista« mogla se u DR Njemačkoj dodijeliti svima koji su bili anti-sovjetske orijentacije, a denacifikacija je omogućavala snažne intervencije u programe i knjižnice. Istočnonjemački studenti bili su generalno antikomunistički nastrojeni, ali su uvjeti u kojima su djelovali bili potpuno različiti od onih u Poljskoj i Čehoslovačkoj. Nije bila u pitanju samo represija, već politika koja je na sveučilišta dovela veliki broj radničke djece, uključujući i pripadnost »demokratskim organizacijama«, primjerice SED-u, što je također tretirano kao prednost pri upisu. Slično kao i drugdje, širena je antiintelektualna propaganda.

Promjene koje su obilježile 1948. godinu u političkom životu, završetak razdoblja prividnog višestranačja, progoni političkih protivnika, pa i čistke unutar samih komunističkih partija, odrazile su se i na visoko obrazovanje, i to strukturnim i personalnim promjenama. Komunisti su postigli kontrolu u smislu upravljanja imenovanjem rektora; otvoreno je promoviran sovjetski model. Sociologija, klasična ekonomija i »buržoaska« filozofija zamijenjeni su marksizmom-lenjinizmom. Zatvoreni su neki pravni fakulteti (npr. Brno,

---

⁵⁵⁶ Isto, str. 80–95, 101–104.

Toruń, Rostock), a u nekim slučajevima došlo je i do uklanjanja profesora koje je Partija smatrala neprijateljski nastrojenima. Te su se pojave očitovale na različite načine. U Istočnoj Njemačkoj otvorena granica prema zapadu omogućila je odlazak mnogih nastavnika te je tamo došlo do najžešćeg diskontinuiteta unutar profesorskog kadra. Potpuni prekid u filozofiji, povijesti, sociologiji i pravu ostvaren je nakon 1948. Takav »izlaz« nije bio moguć u Poljskoj i Češkoj, gdje su profesori uglavnom »bježali« u manje osjetljiva područja istraživanja. Istovremeno je u DR Njemačkoj započeo proces povratka bivših nacističkih nastavnika na nastavnička mjesta na sveučilištima, posebno u prirodnim i tehničkim znanostima te u medicini.

U Češkoj je Komunistička partija poslove oko sveučilišta u početku prepuštala omladini, odnosno organizaciji komunističkih studenata, koji su proveli čistke među svojim kolegama studentima i među profesorima. Izbacivani profesori nazivani su »kolaborantima, otvorenim agentima neprijatelja« i slično, a na njihova mjesta primali su se ljudi bez nastavničkog iskustva, te bez do tada obvezujuće habilitacije. Rektor Engliš dao je ostavku. Budući da se sve to događalo u razdoblju kada se obilježavala 600. godišnjica osnivanja Karlovog sveučilišta, došlo je do skandala jer su neke strane delegacije otkazale dolazak na proslavu. Otpuštanja, prisilna umirovljenja i čistke doveli su do toga da su među nastavnicima većinu činili ne-profesori, čak i osobe bez doktorata, a predavanje prava, pravne povijesti i slično povjereno je partijskim činovnicima iz ministarstava ili CK KPČ.⁵⁵⁷

I u Poljskoj su se profesori našli u teškoj situaciji, no zahvaljujući očuvanju zajedništva i prijateljskih međusobnih veza mogli su se donekle međusobno štititi. U prvim godinama nakon rata organizirali su proteste. Kad je to postalo nemoguće, a na čelu sveučilišta našli su se imenovani rektori lojalni vlastima, otpor je postao nevidljiv. Ipak, stari profesori ostali su na svojim položajima, kao što su očuvani i njihovi međusobni kontakti, što je ograničavalo slobodu djelovanja komunističkih vlasti čak i na području društvenih nauka. U Poljskoj je Partija također nastojala udaljiti sumnjive profesore što dalje od omladine, ili dodjeljivanjem *sabaticala* na neodređeno vrijeme ili dopuštanjem da predaju manje opasne predmete (primjerice, filozofi da predaju samo logiku). Iako nije bilo čistki, dolaskom novih ljudi došlo je do velikog brojčanog povećanja nastavničkog tijela na sveučilištima. Ipak, »milje« je opstao, kao takav, a snaga te grupe temeljila se prvenstveno na njihovoj međusobnoj lojalnosti; suprotni primjeri bili su vrlo rijetki. Komunističke vlasti nisu čak uspjele zatvoriti Katoličko sveučilište u Lublinu.

---

⁵⁵⁷ Isto, str. 118–136.

Što se tiče ulaska sveučilišnih nastavnika u Komunističku partiju može se konstatirati da su joj u Češkoj profesori masovno pristupali nakon 1948. tražeći na taj način zaštitu. U nekoliko mjeseci nakon veljače 1948. osam puta se povećao broj članova Partije na češkim visokim školama, pa se početkom 1949. na najvažnijim sveučilištima popeo na skoro polovicu. U DR Njemačkoj proces je bio postupan, a postojale su i značajne razlike ovisno o području znanosti kojim su se bavili – najmanji je bio na medicini i tehničkim znanostima (oko 20% 1954. godine), a najviši u društvenim (74%). Među povjesničarima je 1961. godine bilo 90% članova Partije, a postotak među pravnicima i ekonomistima bio je još viši. U Poljskoj su profesori najsporije ulazili u partijsko članstvo. To je i u cjelini karakteristika poljskog društva gdje se i u kasnijem razdoblju u partiju uključivalo u postotku dvostruko manje ljudi nego u susjednim zemljama. U siječnju 1951. među nekoliko stotina nastavnika Jagelonskog sveučilišta bilo je samo 16 članova partije. Politika je ipak značajno utjecala na njihove živote i njihov znanstveni rad. Važno je napomenuti da su znanstvenici u tom dijelu Europe odsječeni od međunarodnih kontakata, nisu dobivali dozvole za putovanje u inozemstvo, čak je i privatna korespondencija bila sumnjiva.⁵⁵⁸

Kada govori o načinima na koje su se sveučilišni nastavnici nastojali prilagoditi novim uvjetima, Connelly ističe i kompromise, govori da su se znanstvenici morali prilagođavati vremenu, barem što se tiče terminologije, spominjanja klasne borbe i slično. I u Poljskoj su se pisali hvalospjevi s putovanja u SSSR, podržavala sovjetska vanjska politika, veličala mudrost Staljina, socijalistički realizam, dijalektički materijalizam i slično. U razdoblju najžešće staljinizacije sistem se vrlo rijetko otvoreno kritizirao. Primjera javnog kompromisa ima bezbroj, zbog čega su se javljali glasovi koji su optuživali profesore za izdaju, a sveučilišne profesore isticali kao dio sustava. Neki se nisu nikad odlučili za taj kompromis – no oni koji su željeli nastaviti predavati, nisu ga mogli u potpunosti izbjeći.

Drugi način za preživljavanje bilo je međusobno podržavanje – ponekad je podrška dolazila od najviših partijskih dužnosnika, za njihove kolege iz vremena studija ili za njihove profesore. Neki profesori izbačeni s jednog sveučilišta zapošljavali su se na drugom, a oni skloni »kooperaciji« s vlastima intervenirali su u Partiji u korist svojih manje podobnih kolega. Iako to nije uvijek bilo jednostavno, u mnogim su slučajevima sveučilišni nastavnici nastojali štititi kako znanstvene kriterije u svome radu, tako i interese svojih studenata.⁵⁵⁹ Ipak, poljska sveučilišta odsječena su od kontakata sa svjetskom naukom, a umjesto toga nametani su sovjetski modeli. Na mnogim smjerovi-

---

⁵⁵⁸ Isto, str. 136–148.

⁵⁵⁹ Isto, str. 141–173.

ma udžbenici su zamijenjeni marksističkom literaturom. Isticana je vjernost Staljinu i Bierutu, a o tome hoće li neki tekst biti tiskan odlučivala je dovoljna količina citata iz Marxa, Lenjina i Staljina. Postojao je snažan ateizirajući pritisak, moralni, pa čak i fizički teror. Od Jagelonskog sveučilišta odvojeni su fakulteti i stvorene posebne visokoškolske ustanove specijalizirane za područje medicine, poljoprivrede, farmacije itd.⁵⁶⁰

Nakon završetka razdoblja staljinizma u Poljskoj, promjene 1956. godine donijele su značajno labavljenje sustava terora. Djelomično je vraćena autonomija sveučilišta (i drugih visokih učilišta), povratak u nastavu mnogih istaknutih profesora budio je nadu za povratak u normalnost, a ponovno su uspostavljene veze s inozemstvom. No popuštanje je dijelom bilo prolazne naravi, jer su uskoro komunisti ponovno pokušali uspostaviti monopol. Iako nikad više situacija nije bila toliko dramatična kao u vrijeme vrhunca staljinizma, ostala je sovjetska dominacija. Na sveučilištu je bilo moguće voditi istraživanja na mnogim poljima i prenositi njihove rezultate omladini. Ipak je i dalje bila prisutna komunistička frazeologija, jačala je cenzura, a partijske preporuke bile su potrebne za uspješnu karijeru.⁵⁶¹ Tajne službe nastavile su pratiti intelektualce. Istražujući građu tajnih službi u Krakovu poljski povjesničar Ryszard Terlecki pronašao je materijale za dio profesora Jagelonskog sveučilišta. Za dio profesora, za koje je tražio dosjee, oni nisu pronađeni: ili nisu nastali ili su uništeni već ranije. U svojoj knjizi *Profesorowie UJ w aktach UB i SB* Terlecki donosi priče o osmorici profesora koji su se našli pod prismotrom tajnih službi, a među njima i o povjesničarima (H. Barycz, W. Felczak i H. Wereszycki).⁵⁶²

Kako slijedi iz citiranih materijala, posebnu brigu tajne policije izazivali su kontakti intelektualaca s inozemstvom, bilo s Poljacima u emigraciji ili sa strancima (također i stranim znanstvenicima). Ne samo da su se prikupljale informacije o njima, već su nekima od njih postavljeni i prislušni aparati u stanovima.⁵⁶³ Protiv njih pokretane su i akcije u cilju slabljenja njihova položaja u sveučilišnoj zajednici, npr. preko anonimnih pisama i slično. Istraživala se prvenstveno politička djelatnost spomenutih profesora, odnosno njihova povezanost s opozicijskim političkim grupacijama u prošlosti, pri čemu se radilo o aktivnostima koje su vođene od kraja 1950-ih i u 1960-ima.

---

⁵⁶⁰ Ryszard Terlecki, *Profesorowie UJ w aktach UB i SB*, Kraków 2002, str. 9–10.

⁵⁶¹ Isto, str. 10.

⁵⁶² Isto, str. 6–8.

⁵⁶³ Isto, str. 15–17.